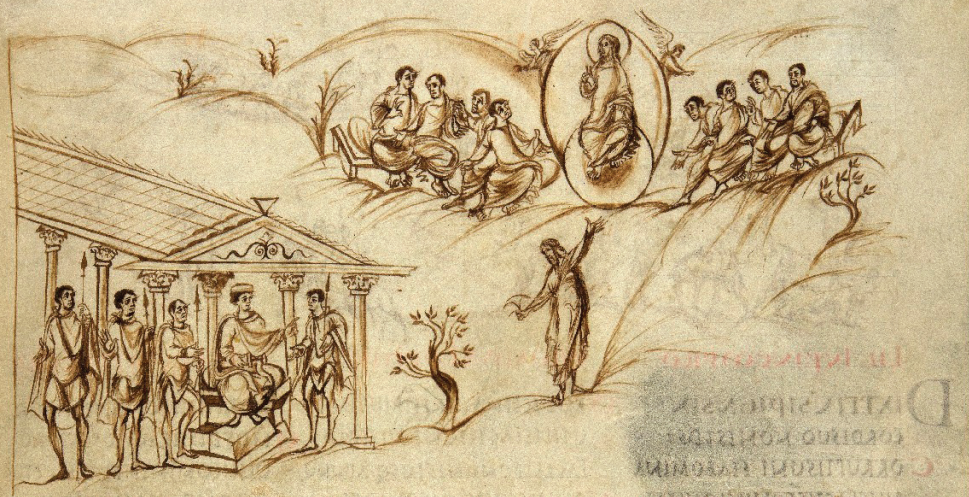

Universiteit Utrecht

Mayke de Jong

Onvaderlandse geschiedenis

Over nut en nadeel van
de vroege Middeleeuwen

Afscheidscollege

Uitgesproken bij gelegenheid van het afscheid van de Universiteit Utrecht als hoogleraar: Middeleeuwse Geschiedenis op 19 mei 2016.

*Meneer de rector magnificus,
Zeer geachte collega's,
Zeer gewaardeerde toehoorders,*

Toen ik in de herfst van 1986 in Utrecht solliciteerde op het hoogleraarschap waarvan ik vandaag afscheid neem, vroeg de benoemingsadviescommissie me of ik mij eventueel in de toekomst meer op de latere middeleeuwen zou willen richten, en misschien ook, als het even kon, op de Nederlanden. Dat zou beter zijn voor de samenwerking met de collega's van Middel Nederlands, en met de overige historici in Utrecht.¹ Ik snapte de overwegingen en zei, daar wil ik best over nadenken. Dat meende ik ook echt, want ik was toen pas gepromoveerd aan de UvA op een proefschrift getiteld *Kind en Klooster in de Vroege Middeleeuwen*, en was toe aan een heroriëntatie.² Maar het liep anders. Tot mijn verbazing werd ik voorgedragen als hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis, en in de bijna dertig jaar die daarop volgden bleef ik in mijn onderzoek opereren in de geschiedenis van het westen tussen ca. 400 en 1000, met daarbinnen een voorkeur voor de achtste en negende eeuw – de zogenaamde Karolingische periode. Wat ik vandaag wil doen is aan collega's, familie en vrienden uitleggen waarom me dit verre verleden zo is blijven boeien. Het gaat dus om een *oratio pro domo*, maar dan wel voor een gezamenlijk huis dat wordt bewoond door een buitengewoon levendig gezelschap onderzoekers in binnen- en buitenland, waarin mijn eigen Utrechtse afdeling een niet onbelangrijke rol speelt.

Politiek gezien hoorde het huidige Nederland in deze tijd tot de periferie van achtereenvolgens het Romeinse, het Frankische en het Duitse rijk. Vandaar de 'onvaderlandse' geschiedenis uit de titel. Toen in 2004 in Dokkum werd herdacht dat Bonifatius daar in 754 werd

1 Alle in de voetnoten genoemde websites zijn het laatst geraadpleegd op 1 mei 2016.

2 De uitgebreide bewerking hiervan werd gepubliceerd als *In Samuel's Image: Child Oblation in the Early Medieval West*. Studies in Intellectual history 12 (Leiden, 1996).

vermoord, waren er drie burgemeesters aanwezig: die van Dokkum, Fulda en Crediton, ieder met hun eigen claim op deze heilige.³ Het gaat dus niet om nationale geschiedenis, maar vaak wel degelijk om lokale of regionale varianten daarvan. Mijn Nijmeegse collega Peter Raedts heeft ooit voorgesteld om de middeleeuwen in de elfde eeuw te laten beginnen, en door te laten lopen tot de achttiende eeuw; de periode tussen 500 en 1000 was beter te begrijpen als een soort voortzetting van de oudheid.⁴ Daarmee ben ik het in zoverre eens dat het heel belangrijk is om consequent over die periodegrens van 500 heen te werken; onderzoek naar de post-Romeinse wereld is onmogelijk zonder daarbij ook het laat antieke christelijke keizerrijk te betrekken, want dat was de traditie waarop de nieuwe koninkrijken teruggrepen.

Zoals bekend hebben de vroege middeleeuwen heel lang gefungeerd als het meest archaische stuk van de westerse geschiedenis, het donkergetinte decor dat vooral diende om de opkomst van allerlei naar de moderniteit verwijzende verschijnselen des te helderder uit te doen komen. In de negentiende en vroege twintigste eeuw ging het daarbij vooral om de oorsprong van nationale staten die werd gezocht in de zogenaamde volksverhuizingsperiode, met vooral Germanen, maar soms ook Romeinen in de rol van stichters en/of voorouders.⁵ Die erfenis drukt nog steeds op het huidige onderzoek, zoals we zullen zien, en ze is ook aanwezig in het hedendaagse politieke discours. “We weten uit het Romeinse Rijk: als je de buitengrenzen niet bewaakt, is dat het begin van het einde.”⁶ Aldus onze minister-president Mark Rutte, oktober 2015, in een commentaar op de vluchtelingenstroom naar Europa. Dit klinkt als een echo van een redevoering die Geert Wilders in 2011 in Rome hield: hij herinnerde zijn gehoor eraan wat

3 De lezingen gehouden op 11 juni 2004 in Dokkum zijn gebundeld in Millennium. Tijdschrift voor Middeleeuwse Studies 19/1 (2005).

4 P.J.G.M. Raedts, *Toerisme in de tijd? Over het nut van middeleeuwse geschiedenis* (Inaugurale rede, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1995).

5 Patrick J. Geary, *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe* (Princeton en Oxford, 2002); Ian Wood, *The Modern Origins of the Early Middle Ages* (Oxford, 2013).

6 <http://www.volkskrant.nl/opinie/vluchtelingen-een-bedreiging-leer-van-het-romeinse-rijk~a4174666/>

de Romeinen overkomen was, in de vijfde eeuw, toen zij niet langer bereid waren hun eigen beschaving te verdedigen.⁷ In de nacht van 31 december 406, toen de Rijn bevroor, trokken tienduizenden Germaanse barbaren de Rijn over. Ze overstroomden het rijk, vernielden iedere stad die ze tegenkwamen, en in 410 werd ook Rome geplunderd. Deze traumatische gebeurtenissen hadden de onoplettende Romeinen geheel aan zichzelf te danken, aldus Wilders. De barbaren in kwestie werden trouwens niet door een ideologie gedreven, want ze erkenden de superioriteit van het Romeinse rijk en waren alleen uit op de rijkdommen ervan. De implicatie van het betoog is duidelijk: hoeveel gevaarlijker zijn de islamitische barbaren die onze joods-christelijke beschaving bedreigen. Dezelfde gedachtegang vinden we bij andere publieke historici die zich afgelopen winter uitspraken over vluchtelingen. Niall Ferguson uit Harvard geeft ruiterlijk toe dat hij weinig van de vijfde eeuw afweet, maar toch wel genoeg om er zeker van te zijn de Romeinen in 410 geen politiek correcte praatjes verkochten over solidariteit met de barbaren die Rome vernielden.⁸

Zulke publieke fantasieën omtrent een plotselinge overgang van beschaving naar veronderstelde primitiviteit maken het des te belangrijker om de dynamische geschiedenis van deze overgangperiode een plaats te geven in het universitaire onderwijs en onderzoek. De intensieve kennismaking met het post-Romeinse westen – en met de middeleeuwen in het algemeen – levert een productieve spanning op tussen eender en anders, tussen herkenning en vervreemding, waarvan

7 http://www.americanthinker.com/blog/2011/03/geert_wilders_in_rome_defendin.html. Naar aanleiding hiervan organiseerde het HERA-project 'Cultural Memory and the Resources of the Past in the Early Middle Ages' in januari 2012 een workshop in Utrecht onder de titel *Van Widukind tot Wilders*, over het gebruik het verleden voor politieke propaganda; enige aandacht in de nationale pers leidde tot een een karrevracht aan hate-mail, en bewaking bij de bijeenkomst, die overigens geheel vreedzaam verliep.

8 <https://www.bostonglobe.com/opinion/2015/11/16/paris-and-fall-rome/ErlRjkQMGXhvdArTlxXpdK/story.html>; zie ook de reactie van John Henry Clay: <http://www.johnhenryclay.com/#!/Paris-and-the-Fall-of-Rome/c1q8z/564b9c3b0cf292344da18fdd>.

onze afdeling in het onderwijs dankbaar gebruik heeft gemaakt.⁹ Op dit thema ‘eender en anders’ ga ik eerst in, via een terugblik naar de jaren zeventig. Vervolgens gaat het over twee centrale en onderling verbonden onderzoeksthema’s waarin die spanning voortdurend aanwezig is, namelijk de geschiedenis van het christendom en de vorming van Europese volkeren.

Eender en anders

De eerste leerstoel middeleeuwse geschiedenis werd in 1918 in Utrecht gevestigd, maar Otto Oppermann, de bekleeder ervan, was al sinds 1904 in Utrecht werkzaam als privatdocent en bijzonder hoogleraar. In 1970, toen ik geschiedenis ging studeren aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam, was daar Oppermanns erfenis het best bewaard gebleven: institutionele geschiedenis, met als belangrijkste hulpwetenschap de oorkondenleer. Dit was voornamelijk te danken aan zijn leerling Johan Frederik Niermeyer; zijn opvolger en mijn promotor Co van de Kieft zette die traditie voort. In Utrecht moest je zijn als je je voor middeleeuwse geschiedschrijving interesseerde, en voor verhalende bronnen in het algemeen, want daar was in die tijd een typische leerling van Johan Huizinga tot hoogleraar benoemd: mijn voorganger Frits Hugenholtz, wiens werk mij tijdens mijn studietijd zeer inspireerde, zonder dat ik ook maar op het idee kwam om eens bij die grootheid college te gaan volgen.¹⁰ De schotten tussen de Nederlandse universiteiten waren in die tijd huizenhoog; ik kan me niet herinneren als student ooit een hoogleraar van een andere Nederlandse universiteit van dichtbij gezien te hebben, en al helemaal geen geleerde uit het buitenland.

9 Rob Meens en Carine van Rhijn (ed.), *Cultuurgeschiedenis van de middeleeuwen. Beeldvorming en perspectief* (Zwolle, 2015); deze bundel is voortgekomen uit de door Carine van Rhijn opgezette collegereeks ‘Middeleeuwse Toestanden’. Wij werden daarbij zeer geïnspireerd door Peter Raedts, die zijn in 2011 verschenen *De ontdekking van de Middeleeuwen: de geschiedenis van een illusie* in een inleidend college alvast op onze studenten uitprobeerde.

10 Mijn favoriete publicatie was diens dissertatie: F.W.N. Hugenholtz, *Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw: Vlaanderen, 1323-1328, Frankrijk, 1358, Engeland, 1381. Een onderzoek naar het opstandig bewustzijn* (Haarlem, 1949).

Achteraf gezien had het werk van Hugenholtz veel beter bij mijn toenmalige belangstelling gepast, maar ik weet niet of ik dan ooit middeleeuwse geschiedenis als hoofdrichting had gekozen. Wat me trok in al die oorkondenleer, paleografie, archiefkunde en niet te vergeten naamkunde was dat het niet vanzelf ging. Boeken lezen kon ik zelf wel, vond ik; dit was pas echt moeilijk. Dus ik was heel trots op mijn acht voor oorkondenleer, en zeer geboeid door de schenkingsoorkonden aan Utrechtse bedelorden, zeker als rijksarchivaris Kees Dekker met een dikke sigaar in de aanslag ons de stukken vertoonde in zijn werkkamer. Zo'n authentieke historische sensatie was en is goed besteed aan jongere studenten; het is een misvatting om te denken dat je het werken met originele stukken moet uitstellen tot master-fase. Ik ben bijzonder dankbaar voor dit typisch Amsterdamse stuk van mijn opleiding, maar uiteindelijk ging ik toch een andere kant op, onder leiding van Bert Demyttenaere die in Gent bij Raoul van Caenegem was opgeleid. Die had met ons in het tweede jaar de brieven en preken van de zesde-eeuwse bisschop Caesarius van Arles gelezen, waardoor ik definitief de smaak te pakken kreeg van tekstanalyse. Ook dit was een uitdaging: proberen greep te krijgen op de taal en de sociale context van die weerbarstige Latijnse teksten. Al even beslissend was een studentassistentenschap bij Van de Kieft, die de lastige taak had om Niermeyers Lexicon van het Middeleeuws Latijn af te maken.¹¹ Toen begon ik te begrijpen wat een semantisch veld was, ook al noemden we het toen nog niet zo.

Voor een aspirant-journalist die zich had voorgenomen contemporaine geschiedenis te gaan studeren was dit een nogal onverwachte ontwikkeling. Maar wat heeft dit eigenlijk van doen met die spanning tussen herkenning en vervreemding, met 'eender' en 'anders'? Dat laat zich het best illustreren aan de hand van de openingswoorden van Huizinga's *Herfsttij der Middeleeuwen*:

11 J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, voltooid door C. van de Kieft, verscheen bij Brill in 1976. Mijn taak was het om alle titels en paginering van de in de *Index Fontium* gebruikte bronnen te controleren, een uiterst leerzaam klusje.

Toen de wereld vijf eeuwen jonger was, hadden alle levensgevallen veel scherper uiterlijke vormen dan nu. Tusschen leed een vreugde, tusschen rampen en geluk scheen de afstand groter dan voor ons; al wat men beleefde had dien graad van onmiddellijkheid en absoluutheid, dien de vreugde en het leed nu nog hebben in den kindergeest.¹²

Meteen toen ik die zinnen las, in de editie van 1941 die vroeger thuis in de kast stond, dacht ik, nee, die vergelijking tussen middeleeuwen en kinderen, die deugt niet, maar ik liep er in mijn studententijd voortdurend tegenop. We zijn nu vergeten hoe sterk het evolutionisme nog was in die jaren zeventig; het verleden werd per definitie teleologisch benaderd. Dat gold uiteraard voor het toen alomtegenwoordige Marxisme, maar ook voor het voornaamste alternatief, de mentaliteitsgeschiedenis. In gidsland Frankrijk beoefende men de *histoire des mentalités*, de geschiedenis van half- of onbewuste collectieve voorstellingen die slechts heel langzaam veranderden. Huizinga's *Herfsttij* werd herontdekt en in ere hersteld. Enerzijds was dit een bevrijdende benadering, want het betekende meer aandacht voor verhalende bronnen zoals middeleeuwse geschiedschrijving, heiligenlevens en literatuur. Het subjectieve perspectief van de auteurs in kwestie was niet langer een te wantrouwen verdraaiing van de historische werkelijkheid; integendeel, dit 'denkraam', om met heer Bommel te spreken, werd het eigenlijke object van onderzoek, en onze toegang tot het verleden. Maar anderzijds hing diezelfde mentaliteitsgeschiedenis aan elkaar van de 'opkomsten' van allerlei verschijnselen (de liefde, het geweten, het kind, de driedeling van de samenleving, de rationele beleving van de tijd) waarbij uiteraard de vroege middeleeuwen fungeerden als een statische achtergrond waartegen al die dynamiek des te beter uitkwam.¹³ Het

12 Johan Huizinga, *Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Haarlem, 1941, vijfde herziene druk; oorspr. 1919).

13 Dit gold voor het werk van zowel Georges Duby als Jacques Le Goff, de twee bekendste mediëvisten onder de Franse mentaliteitshistorici. Zie Mayke de Jong, 'The foreign past. Medieval historians and cultural anthropology', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 109 (1996), 323-339.

anders-zijn van dat verre verleden ('alterity') was van wezenlijk belang voor de beeldvorming, zonder dat het behoorlijk werd onderzocht.

De gidsdiscipline van dat moment was de culturele antropologie, bij voorkeur van het meer structuralistische soort. Daarbij kwam nog de sociologie van Norbert Elias, die zich in de jaren zestig in Amsterdam had gevestigd, en daar met zijn civilisatietheorie school had gemaakt onder zogenaamde historiserende antropologen en sociologen. Het proces van civilisatie werd gekenmerkt door een steeds meer verinnerlijkte en vanzelfsprekende beheersing van individuele affecten, wat weer mogelijk werd vanwege een steeds effectiever geweldsmonopolie. Hoewel Elias zelf altijd zei de affectbeheersing *kein Nullpunkt* had, geloofden zijn Amsterdamse bewonderaars onvoorwaardelijk in een feodaal tijdperk waarin de aanvalslust functioneel was, en dus niet gedempt hoefde te worden. Deze voorstelling kwam regelrecht uit de negentiende-eeuwse Franse geschiedschrijving over 'feodale anarchie' die door Elias in *Über den Prozess der Civilisation* werd geciteerd; dit magnum opus was al in 1939 gepubliceerd maar kreeg pas na 1969 bekendheid, toen het opnieuw werd uitgegeven.¹⁴ Er was dus een curieuze vertragingfactor, die zich opnieuw deed gelden toen het werk in 1991 eindelijk in het Engels werd vertaald. Ook hier geldt gepaste dankbaarheid; terwijl sociale wetenschappers geïnspireerd door Elias mij gastvrij binnenhaalden als mogelijk verwante geest, begon ik onmiddellijk aan de stoelpoten van hun grote voorbeeld te zagen.¹⁵ Ik heb veel van de discussies hierover geleerd, al was het alleen maar omdat ze me duidelijk maakten dat er in dat type onderzoek een grote blinde vlek zat, namelijk religie in het algemeen en christendom in het bijzonder.

14 Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, 2 dln. (Bern, 1969). De Utrechtse Universiteitsbibliotheek bezit drukken van 1937 (s.l.) en 1939 (Basel), maar vanwege de Tweede Wereldoorlog raakte het boek aanvankelijk in de vergetelheid.

15 Mayke de Jong, 'Clastrum versus saeculum. Opvoeding en affectbeheersing in een Karolingische kloostergemeenschap', themanummer *Facetten van Mentaliteiten. Symposium, Tijdschrift voor Maatschappijwetenschap* 3, 1 (1981), 46-65; eadem, 'Monniken, ridders en geweld in elfde-eeuws Vlaanderen', themanummer *Geweld en Civilisatie, Sociologische Gids* 29 (1982), 279-95.

Religie en ‘de kerk’

In de late jaren zeventig, toen ik al in Nijmegen werkte, kwam daar de Franse historicus Philippe Ariès een lezing geven. In een inmiddels beroemd boek had hij betoogd dat de perceptie van een kindertijd en adolescentie als aparte levensfasen een modern verschijnsel was.¹⁶ Dit had mij het onderwerp van mijn doctoraalscriptie geleverd, over de Latijnse terminologie op dit terrein in vroegmiddeleeuwse bronnen. Wat betekenden de uitdrukkingen *infantia*, *pueritia* en *adolescentia*? Het antwoord was: soms iets anders dan je zou verwachten, maar die onderscheiden fasen van de jeugd bestonden ook toen al. Dit legde ik aan Ariès voor tijdens een uitvoerig gesprek in een Nijmeegse tuin. Hij informeerde beleefd naar mijn bronnen en sprak toen de gedenkwaardige woorden: ‘Mais madame, les monastères, ces sont des îlots!’. Oftewel, mevrouw, de kloosters waaruit u uw bronnen haalt, zijn eilandjes die niets met de samenleving als geheel te maken hebben. Ariès was vriendelijk en openhartig. Hij was een aristocraat, die er ruiterslijk voor uitkwam dat hij niets op had met al die burgerlijke aandacht voor kinderen; het was ook mijn eerste confrontatie met het typisch Franse anti-clericalisme dat hoort bij het ideaal van de *laïcité*. Maar ik dacht ook, hoezo waren kloosters eilanden? Dit zijn hedendaagse noties die geprojecteerd worden op het verleden; volgens mij zit dit anders.

Dat was het begin van jaren onderzoek naar kloosterleven in de zesde tot en met negende eeuw, met als vertrekpunt een toen gangbare praktijk die zo ‘anders’ en ‘vervreemdend’ was als maar mogelijk: de zogenaamde oblatie of schenking van kinderen ‘aan God in het klooster’, zoals dat destijds heette. Dit was niet het dumpen van overvloedige kinderen in kloosters, zoals lang is gedacht, maar een doelbewuste strategie binnen de toenmalige elite om de eigen familie of groep duurzaam te verbinden met de religieuze gemeenschap in kwestie, de heiligen die daar werden vereerd en, uiteindelijk, met God.¹⁷ Zulke kloostergemeenschappen, rijk geworden door de vele giften aan

16 Philippe Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'ancien régime* (Paris, 1960); in 1962 vertaald als *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*.

17 De Jong, *In Samuel's Image*.

land van diezelfde elite, vormden een van de belangrijkste pijlers voor de Karolingische dynastie (c. 750-c. 900).¹⁸ Hun ‘hands-on’ protectie van kloosters leverde niet alleen structureel gebed op voor het welzijn van het rijk, en trainingscentra voor de intellectuele elite, maar ook de broodnodige hulpbronnen om troepen op de been te brengen voor militaire campagnes. Kerkelijk landbezit speelde een sleutelrol in de financiering van de militaire campagnes van Karel de Grote, en zonder zijn vaste greep op deze religieuze en economische hulpbronnen was hij nooit keizer geworden.

Toen ik studeerde gold dit als voorbeeld van de ‘Eigenkerk’, een moreel verwerpelijke praktijk (de kerk in de greep van leken!) waaraan in de elfde eeuw gelukkig een eind werd gemaakt door strijdbare pausen.¹⁹ Leken – dat wil zeggen, vorsten en aristocraten – konden vanaf die tijd niet langer de kerk behandelen als hun privé-domein. Wie graag Anthony Trollope of Jane Austen leest weet wel beter, en de vraag is natuurlijk of die vorsten die regeerden ‘bij de gratie Gods’ wel leken waren. Gewijde geestelijken of theocraten waren het zeker niet, maar het gezag van vroegmiddeleeuwse vorsten was gevormd door de oudtestamentische gedachte dat de koning tegenover God verantwoordelijk was voor de morele handel en wandel van zijn volk. Ze werden daarin bijgestaan door vervaarlijke profeten die hun vorst en volk ongezouten de waarheid vertelden, waarmee bisschoppen zich op hun beurt graag identificeerden. Uit deze sterk oudtestamentisch gekleurde Karolingische hofcultuur kwam het Utrechtse Psalter voort. In mijn uitnodiging nam ik een afbeelding op van Saul, die zich, omringd door gewapende volgelingen, onvoldoende met het religieuze aspect van zijn taak bezig hield, en hiertoe driftig wordt aangemaand door de Psalmist.

18 Mayke de Jong, ‘Carolingian monasticism: the power of prayer’, in R. McKitterick (ed.), *The New Cambridge Medieval History vol. II, c. 750-900* (Cambridge 1995) 622-53; Barbara H. Rosenwein, *Negotiating Space. Power, Restraint, and Privileges of Immunity in Early Medieval Europe* (Ithaca 1999); Janneke Raaijmakers, *The Making of the Monastic Community of Fulda (c. 744-c. 900)* (Cambridge, 2012).

19 Voor een andere visie, zie Susan Wood, *The Proprietary Church in the Middle Ages* (Oxford, 2006); Ian Wood, ‘Entrusting Western Europe to the Church, 400-750’, *Transactions of the Royal Historical Society, sixth series*, 23 (2013), 37-74

Utrechts Psalter: De Psalmist vermaant koning Saul. Universiteit Utrecht, Universiteitsbibliotheek MS 32, fól. 30r.

Staatsvorming in deze post-Romeinse wereld in het westen was mogelijk bij de gratie van een productieve overlap tussen wat ik nu maar even, kort door de bocht, kerk en wereld zal noemen. Die synergie was overigens een erfenis van het christelijke laat-Romeinse rijk, waarvan de Karolingen zich nadrukkelijk de opvolger voelden. Daarbij rijst dan de vraag wie als de echte model-keizer gold. Was het Constantijn, die in 325 in Nicea zijn bisschoppen aan de tand had gevoeld over hun rechtgelovigheid, of Theodosius de Grote, die in 390 boete deed voor zijn gewelddaden, op instigatie van bisschop Ambrosius van Milaan?²⁰

Het zijn historici van de late oudheid die als eersten de geschiedenis van het christendom in nieuw vaarwater hebben gebracht. Ik denk aan een grootheid als Arnaldo Momigliano, maar ook aan Robert Markus, die in 1990 zijn fenomenale studie *The End of Ancient Christianity* publiceerde. Terwijl de kerstening van middeleeuws Europa nog maar al te vaak werd beschreven als een onvermijdelijk proces, van een oppervlakkige en uiterlijke ‘religie’ met Germaanse trekjes naar het ware

20 Deze kwesties heb ik uitvoeriger behandeld in *The Penitential State. Atonement and Authority in the Age of Louis the Pious (814-840)* (Cambridge, 2009).

verinnerlijkte christendom, betoogde Markus dat het niet aan historici is om te beoordelen wat echt christendom was en wat niet. Hun taak is het om te onderzoeken hoe die grenzen in het verleden werden getrokken, en hoe ze in de loop der tijd verschoven.²¹ Dat lijkt een eenvoudige les, maar hij moet nog steeds geleerd worden, want christendom blijft ons nu eenmaal dicht op de huid zitten, alle ontkerkelijking ten spijt.²² Nog bekender is het werk van de oudhistoricus Peter Brown, wiens *Rise of Western Christendom* verscheen in 1996. In 2003 en 2013 beleefde dit werk een tweede en derde druk. De uitvoerige woorden vooraf laten zich lezen als een beknopt overzicht van wat er precies veranderde in die jaren: het christendom in zijn diverse verschijningsvormen werd het onderwerp van mainstream historisch onderzoek.²³ Brown heeft daaraan zelf een wezenlijke bijdrage geleverd, ook door zijn kritiek op het dualistisch cultuurmodel waarin de geletterde geestelijkheid werd gezien als een aparte groep die per definitie mijlenver af stond van de 'het volk': de Franse culture *cléricale versus* de *culture folklorique*.²⁴ Dit dualistische model gaat misschien op voor de dertiende eeuw, maar niet voor de late oudheid of het vroegmiddeleeuwse westen. In haar *Carolingians and the Written Word* (1989) heeft Rosamond McKitterick laten zien dat de Latijnse schriftcultuur veel meer ingeburgerd was in de Karolingische wereld dan voordien werd aangenomen, ook in

21 Robert A. Markus, *The End of Ancient Christianity* (Cambridge, 1990).

22 Hierover Carine van Rhijn, 'Zoeken naar zuivere geloofspraktijken. Romanisering en uniformering van de liturgie onder Pippijn de Korte en Karel de Grote? *Millennium*, 26 (1-2), 5-21; Yitzhak Hen, 'The Early Medieval West', in David J. Collins (ed.), *The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West. From Antiquity to the Present* (Cambridge, 2015), 183-206.

23 Peter Brown, *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, AD 200-1000* (Chichester/Malden, 2013).

24 Jacques Le Goff, 'Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne', *Annales ESC* 1967, 780-791, en andere artikelen gebundeld in Le Goff, *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident: 18 essais* (Paris, 1977). Mijn wat verlate reactie daartegen: "'Volk" en geloof in vroegmiddeleeuwse teksten', in Gerard Rooijackers & Theo van der Zee (eds.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) 16-35.

praktische aangelegenheden zoals bestuur en communicatie.²⁵ Samen met haar leerlingen,²⁶ en met andere invloedrijke Britse historici zoals Jinty Nelson en Ian Wood,²⁷ heeft McKitterick de kerk/staat dichotomie die het continentale onderzoek destijds beheerste, op fundamentele en inspirerende wijze helpen ondergraven.

Vorming van volkeren

Het moet in 1990 zijn geweest dat mijn Utrechtse collega Wim Gerritsen en ik ons afvroegen waaraan we in hemelsnaam die 13.000 gulden gingen besteden die we van de kersverse Onderzoeksschool Mediëvistiek hadden gekregen voor 'internationalisering'. We zijn toen gaan samenwerken met collega's aan de Universiteit van Münster, waar we allebei wat contacten hadden. Hoe ging dat trouwens in die tijd voor de email? Ik kan het me niet meer herinneren. Voor het hele veld van late oudheid en vroege middeleeuwen kwam in 1992 de internationalisering in een definitieve stroomversnelling vanwege de *Transformation of the Roman World*, een ambitieus opgezet onderzoeksprogramma van de European Science Foundation.²⁸ Wat een luxe: gedurende vijf jaar mochten een kleine tien werkgroepen twee

25 Rosamond McKitterick, *The Carolingians and the Written Word* (Cambridge, 1989); eadem (ed.), *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe* (Cambridge, 1990). Hierop baseerde ik mij in 1989 bij mijn Utrechtse oratie, die verscheen als 'Het perkamenten woord. Over schrift en cultuur in de vroege Middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 106 (1993), 10-22.

26 Yitzhak Hen, *Culture and Religion in Merovingian Gaul, A.D. 481-751* (Leiden, 1995); Warren C. Brown, Marios Costambeys, Matthew Innes en Adam J. Kosto, *Documentary Culture and the Laity in the Early Middle Ages* (Cambridge, 2013).

27 Ik verwijs hier korthedshalve naar Janet L. Nelsons artikelen gebundeld in *Politics and Ritual in Early Medieval Europe* (1986) en *The Frankish World, 750-900* (1995) die mij sterk hebben beïnvloed, en naar Ian Wood's *The Missionary Life. Saints and the Evangelisation of Europe, 400-1050* (Londen, 2001).

28 Ian Wood, 'Report: The European Science Foundation's Programme on the Transformation of the Roman World and the Emergence of Early Medieval Europe', *Early Medieval Europe* 6 (1997), 217-27. Er verschenen vijftien bundels bij Brill in Leiden. Ik noem de eerste twee delen die hier bijzonder relevant zijn: *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in the West*, ed. Walter Pohl, TRW 1 (Leiden, 1997) en *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300-800*, ed. Walter Pohl en Helmut Reimitz, TRW 2 (Leiden, 1998).

keer per jaar ergens in Europa een lang weekend bij elkaar komen, om samen onderzoek te doen en daarover te publiceren. Het uitgangspunt werd gevormd door de grote theses betreffende de overgang van oudheid naar middeleeuwen, van Edward Gibbon's *Decline and Fall of the Roman Empire* (voltooid in 1788) tot Henri Pirenne's *Mahomet et Charlemagne* (1937). Die werken hadden ooit een enorme invloed gehad op het onderzoek, maar dat veld was vervolgens volstrekt versnipperd geraakt, en verdeeld tussen Duitsers die heilig geloofden in een plotselinge val, en Fransen die vonden dat het Romeinse rijk had voortgeduurd tot Karel de Grote – plus al het volk dat daar tussenin woonde.

Dit waren grotendeels oude vragen, maar het had wel degelijk zin om ze begin jaren negentig opnieuw te stellen, om verschillende redenen. Ten eerste was de zogenaamde volksverhuizingsperiode zozeer gecontamineerd geraakt door racistische Germanologie dat de meeste historici er sinds 1945 met een grote boog omheen waren gelopen. Dat bleek uit de grotendeels Amerikaanse handboeken, die het in 1990 nog hadden over allerlei 'stammen' (*tribes*) die vanaf 406 met grote vaart door Europa suisden, hetgeen dan werd geïllustreerd aan de hand van verwarrende kaarten met veel pijlen. Deze stammen of volkeren ontleenden kennelijk hun samenhang aan onduidelijke vormen van biologische verwantschap; ze stichtten 'Germanic successor kingdoms' – dat wil zeggen, de koninkrijken van de Franken, Visigoten, Ostrogoten, Angelsaksen, Langobarden, die de oorsprong vormden van de latere Europese naties.

Binnen de *Transformation of the Roman World* kwam dit beladen onderzoeksterrein eindelijk in beweging. Een eenvoudige conclusie uit het project luidt dat de meeste volkeren gewoon thuis bleven. Het ging veeleer om een eeuwenlang en geleidelijk proces van acculturatie, waarbij de zogeheten barbaren al vroeg onderdeel van de Romeinse wereld waren geworden. Militaire leiders met heterogene legers, doorgaans machtig geworden in Romeinse dienst, vestigden rond 500 hun eigen rijkjes, maar zij bleven nog steeds deel van het Oost-Romeinse rijk, dat immers helemaal niet gevallen was en dat ook niet zou doen tot 1453. Je kunt dus veel beter van post- of sub-Romeinse koninkrijken spreken dan van Germaanse, maar dat besef heeft in het

huidige publieke discours helaas nog geen ingang gevonden. Dat ligt ook aan historici zoals Brian Ward-Perkins, wiens *The Fall of Rome and the End of Civilisation* (2005) fungeert als koren op de conservatief-populistische molen.²⁹

‘Germaans’ is tegenwoordig een begrip dat in de historische taalkunde nog wel een rol speelt, maar daarbuiten niet meer. Dat heeft weinig te maken met de politieke correctheid die studenten me wel eens verwijten, en alles met het besef dat al die etnische labels in vroegmiddeleeuws Europa, inclusief de meer algemene kwalificatie ‘Germaans’, bedacht zijn door Romeinse etnografen, geschiedschrijvers, bestuurders en generaals.³⁰ Of Franken zich in de derde eeuw Frankisch voelden, dat weten we niet. Wel is duidelijk uit schriftelijke bronnen dat er in de achtste eeuw, althans binnen de politieke elite, een gedeelde Frankische identiteit was ontstaan, maar die had niets te maken met verwantschap of Germanendom. Het ging om een nieuwe culturele constructie, gedragen door een sterk geromaniseerde bovenlaag.³¹ Die putte uit zowel Romeinse als bijbelse historie voor een nieuw gezamenlijk perspectief op de vraag waar ‘wij’ vandaan kwamen. Rond 700 waren verschillende visies op de oorsprong van de Franken, waaronder ook de notie dat ze zouden afstammen van de Trojanen. Ze werden daarmee door geschiedschrijvers in het antieke verleden ingepast, nadat ze al een plaats in de bijbelse geschiedenis hadden gevonden, als nazaten van Adam en Eva. De triomferende trits God, vorst en volk, die een halve eeuw later opdrukt in de vroege Karolingische geschiedschrijving, kwam regelrecht uit Oude Testament. In het Karolingische keizerrijk dat in 800 ontstond werden zulke modellen op subtiële wijze aangepast.

29 Brian Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilisation* (Oxford, 2005). Hetzelfde gebruik wordt gemaakt van Peter Heather, *The Fall of the Roman: a New History* (London, 2006), maar dit is een veel serieuzere studie dan Ward-Perkins’ bespiegelingen vanaf de high table in Oxford. Het moge duidelijk zijn dat de consensus uit de jaren 1990 omtrent ‘transformatie’ na 9/11 met stevig tegengas te maken kreeg.

30 Hierover Geary, *Myth of Nations*.

31 Zie nu allereerst Helmut Reimitz, *History, Frankish Identity and the Framing of Western Ethnicity, 550-850* (Cambridge, 2015), met uitvoerige verwijzingen naar oudere literatuur.

Eenzijds moest die etnisch gekleurde constructie van Frankische identiteit wijken voor een meer omvattend wij-begrip van de *ecclesia* of het volk Gods, maar tegelijkertijd werd een echte keizer sinds de Romeinse tijd gedefinieerd door de multi-etniciteit van zijn rijk. Vandaar dat Einhard in zijn fameuze biografie van Karel de Grote benadrukte hoe de kersverse keizer de ongeschreven wetten van alle volkeren waarover hij heerste liet boekstaven.³² Volgens Einhard gaf Karel ook Frankische namen aan de maanden en windrichtingen, een al even keizerlijk gebaar, waaraan Napoleon met zijn nieuwe kalender later een voorbeeld zou nemen.

Er zijn drie verworvenheden van het project *Transformation of the Roman World* die ik hier kort wil aanstippen. Ten eerste ontstond er een gesprek tussen historici en archeologen, die leerden niet langer op elkaars ongefundeerde zekerheden te steunen. Archeologen werden kritischer ten opzichte van etnische classificaties in schriftelijke bronnen, terwijl de historici minder steunden op die zogenaamde harde archeologische gegevens. Daarbij kwam immers ook een hoop interpretatie kijken. Je kon niet een spa in de grond steken, de grafgraven inspecteren, en besluiten dat je met een Goot of Frank te maken had. Een sociale of religieuze duiding van zulke objecten was al lastig genoeg. Onder Duitse archeologen wordt deze discussie trouwens nog steeds op het scherp van de snede gevoerd; etnische interpretatiekaders blijven verleidelijk.³³

De tweede verworvenheid was dat we in gesprek raakten, als historici en archeologen, over onze nationale en nationalistische erfenis. *The Transformation of the Roman World* startte in 1992, het begin van de oorlog in Joegoslavië. In welke mate was het ons duidelijk hoezeer onze stabiele en nog kleine Europa, met Karel de Grote als erkende pater

32 Einhard, *Vita Karoli*, c. 29, vert. Thomas F. Noble, *Charlemagne and Louis the Pious. Lives by Einhard, Notker, Ermoldus, Thegan and the Astronomer* (Pennsylvania State University, 2009), 44–45.

33 Sebastian Brather (ed.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*. RGA-Ergänzungsband 57 (Berlin/New York, 2008); Walter Pohl en Mathias Mehofer (eds.), *Archäologie der Identität, Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 17* (Wenen, 2010). Een uitstekend en evenwichtig overzichtartikel is Guy Halsall "Two Worlds Become One: A "Counter-Intuitive" View of the Roman Empire and "Germanic" Migration, *German History* 32/4 (2016) 515–32.

familias, binnenkort zou veranderen? In zijn *Myth of Nations* (2001) legt Patrick Geary op magistrale wijze uit hoe we toen het gevoel hadden dat we het nationalisme achter ons hadden gelaten.³⁴ Maar dat bleek tegen te vallen, vooral toen we steeds meer onze nationale onderzoekstradities ter discussie stelden. En het valt nog steeds niet mee, zeker niet nu er het zogeheten ‘DNA-onderzoek’ is, waardoor onze Germaanse dan wel Romeinse voorouders weer in beeld dreigen te komen. Niet dat collega-historici die serieus met zulk onderzoek bezig zijn denken dat er een Frankisch of Langobardisch gen bestaat; ik denk vooral aan de eerder genoemde Patrick Geary (Princeton IAS), aan Joanna Story in Leicester en Walter Pohl in Wenen. Ze varen een voorzichtige koers tussen uiterst wantrouwige vakgenoten enerzijds, en een enorme honger naar harde wetenschap bij het grote publiek anderzijds.³⁵

Helaas ligt de deconstructie van veronderstelde zekerheden niet zo lekker als het op valorisatie aankomt. Met des te meer genoegen las ik de recente oratie van de Leidse prehistoricus David Fontijn, die een VICI-project leidt getiteld *Economies of Destruction*.³⁶ Waarom vernietigden prehistorische samenlevingen op grote schaal hun rijkdom aan ijzeren en bronzen voorwerpen? Voor Fontijn is dit onderdeel van het onderzoek naar ‘Europe’s deep past’, een verleden dat niet altijd op vanzelfsprekende wijze vooruit wijst naar Europese dominantie. Verder levert Fontijn scherpe en zinnige kritiek op onderzoekers die denken dat je hedendaagse identiteit op het spoor kunt komen door uitsluitend in te zetten op genetisch onderzoek. Het is de taak van prehistorici/archeologen, zo betoogt hij, om uit te leggen dat dit een cultuurhistorisch probleem is. Ik zou zeggen, dan kunnen wij historici toch niet achterblijven?

De derde en laatste verworvenheid van het project *Transformation of the Roman World* brengt me bij het eind van deze voordracht, want

34 Geary, *Myth of Nations*, 1-14.

35 Zie bijvoorbeeld Patrick Geary, ‘Rethinking Barbarian Invasions through Genomic History’, *Hungarian Archaeology E-Journal*, autumn 2014, 1-8.

36 (Un)familiar and (un)comfortable -the deep history of Europe. Oratie uitgesproken door Prof.dr. D.R. Fontijn bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van Archaeology of Early Europe aan de Universiteit Leiden op vrijdag 18 maart 2016.

het gaat over mensen die ik dankbaarheid verschuldigd ben. TRW was het meest effectief vanwege de hechte professionele netwerken die in 1992-97 zijn gesmeed. Toen het project van start ging zagen de toen prominente hoogleraren er weinig in, dus deze *Großtiere*, zoals ze in Duitsland heten, bleven weg en stuurden hun ondergeschikten. Daarmee ontstond er in één klap zowel een wisseling van generaties als een langdurige samenwerking. Met Walter Pohl (Wenen) en Ian Wood (Leeds) richtte ik in 1997 *Texts and Identities in the Early Middle Ages* op, een promovendi-netwerk waarbij we direct Rosamond McKitterick (Cambridge) en ook al snel Régine Le Jan (Parijs) betrokken, onder het motto, wat we in de afgelopen jaren geleerd hebben, moeten we doorgeven aan onze leerlingen. Daarop volgden bijna twintig jaar met een ritme dat leek op dat van het Karolingische hof: in de winter was er een besloten conferentie waar nieuwelingen in kleine kring hun kunsten konden vertonen, en in de zomer trokken we allemaal naar het International Medieval Congress in Leeds waar we op den duur kritiek kregen omdat we zo'n dominante groep waren. Kon het niet wat minder met al die sessies? Er komt nog een twintigste winterconferentie in Wenen, en dan is het woord aan de volgende generatie. Ik maak van de gelegenheid gebruik om mijn dank te betuigen aan NWO, dat een lieve duit in ons heeft geïnvesteerd, en dat geldt ook voor het Utrechtse OGC. Voor mij blijft 'T&I', zoals dit project in de wandeling heet, een van de meest zinvolle ondernemingen van mijn loopbaan.

Eenmaal begonnen met bedanken, ga ik daar graag nog even mee door. Ik hou het korter dan ik eigenlijk zou willen, en begin met enkele instellingen: mijn eigen UU waar ik zolang met plezier heb gewerkt, NWO dat me zo vaak heeft gesteund, het NIAS waar ik drie keer een heel boek schreef, het Princeton IAS waar ik in 2012 een half boek schreef, en de Alexander Von Humboldt-Stiftung die het laatste jaar voor mijn emeritaat tot een Berlijns feest maakte. Dank aan Stefan Esders en zijn gastvrije leerstoelgroep *Spätantike und Frühmittelalter* aan de Freie Universität Berlin, en aan Marco Mostert die de leiding van de afdeling van me overnam zodat ik vanaf het voorjaar van 2015 rustig naar Berlijn kon.

Achtereenvolgende generaties studenten hebben me scherp gehouden, zowel in Nijmegen en Den Haag als in Utrecht. Universitair onderzoek en onderwijs horen geïntegreerd te zijn en te blijven, want we leren het meest als we het moeten uitleggen. Wie me dat echt duidelijk maakte was Piet Leupen, tijdens mijn tien mooie Nijmeegse jaren. Hij gaf me bovendien op cruciale momenten net dat zetje dat ik nodig had. Piet, zonder jou had ik nooit op die baan in Utrecht gesolliciteerd; zonder Bert Demyttenaere en jou was ik journalist geworden.

Vanaf mijn komst in Utrecht had ik de onvoorwaardelijke steun van mijn voorganger Marietje van Winter. Het doet me groot plezier dat ze hier vandaag is, in goede gezondheid. Maar ik gedenk ook dierbare collega's van het eerste uur die te vroeg overleden: Heleen Sancisi stierf in 2000, Hans Righart 2001 en Kees Vellekoop in 2002. Samen met oudhistorica Heleen en musicoloog Kees zette ik colleges op en smeedde ik onderzoeksplannen. In Maarten Prak, die zo'n twintig jaar fungeerde als mijn virtuele vertrouwenspersoon, dank ik alle andere collega-historici. En dan waren er ook nog de Utrechtse mediëvisten, onder aanvoering van twee Neerlandici – eerst Wim Gerritsen, toen Paul Wackers. We werkten goed samen, ook al bleef ik maar hangen in die vroege middeleeuwen.

En dan is er, last but not least, mijn afdeling Middeleeuwse Geschiedenis (MEG). Ik had me geen betere leerstoelgroep kunnen wensen. In volgorde van opkomst noem ik: Bram van den Hoven van Genderen, mijn laatmiddeleeuws rots in de branding; Rob Meens, mijn eerste Nijmeegse leerling en internationaal gezaghebbend op het gebied van middeleeuwse religie; Marco Mostert, die hier kwam uit Amsterdam met een Pionierproject over 'Verschriftelijking' (400-1100), en die nu hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis is, mijn opvolger; Carine van Rhijn die nog steeds behalve historica ook archeoloog is, maar nu van handschriften; Janneke Raaijmakers, onze laatste aanwinst die nu bezig is aan een Vidi-project over middeleeuwse relieken. Daarbij vergeet ik niet Carla de Glopper, die Utrechtse studenten al jaren voordat ik hier arriveerde enthousiast maakte voor oud schrift en oorkondenleer, en die daar onverstoort mee doorgaat. Onze bijzonder hoogleraar Mariken

Teeuwen van het Huygens ING laat ze dan verder kennismaken met de westerse handschriften.

Dit is een harmonisch samenwerkend gezelschap, dus die wereld draait gewoon door, ook zonder mij. Intussen werk ik aan mijn volgende boek, en breng ik veel tijd door met familie en vrienden in binnen- en buitenland. Ook in dit opzicht verandert er weinig. Kortom, er is veel om dankbaar voor te zijn.

Ik heb gezegd.

Curriculum Vitae

Na een doctoraal Geschiedenis aan de UvA (1977) werkte Mayke de Jong als part-time UD Middeleeuwse Geschiedenis aan de KU Nijmegen, en daarnaast als docent in dit vak aan de School voor Taal- en Letterkunde in Den Haag. Zij ontving in 1986 een cum laude doctoraat van de UvA, en werd in 1987 hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht, en deed daar onderzoek naar synergie tussen religie en politiek in de westerse vroege middeleeuwen.

Colofon

Copyright: Mayke de Jong, 2016

Vormgeving: Communicatie & Marketing,

faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

Afbeelding omslag: Utrechts Psalter: De Psalmist vermaant koning
Saul. Universiteit Utrecht, Universiteitsbibliotheek MS 32, fol. 30r.